

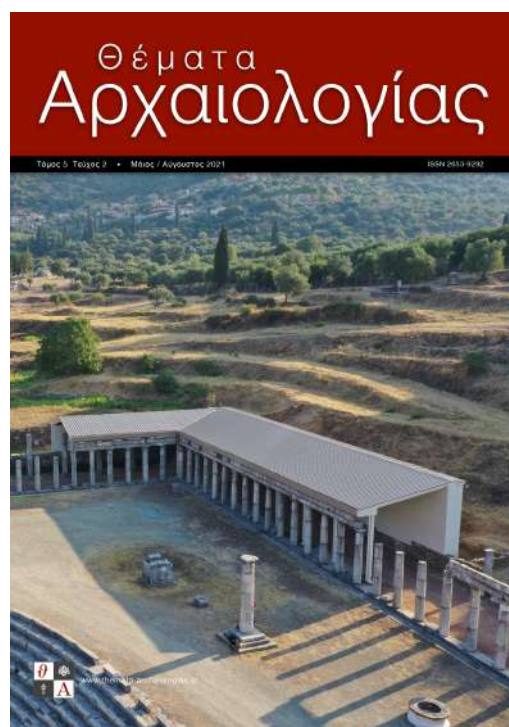

Τα χρηστήρια ελάσματα της Δωδώνης. Αγωνίες χαραγμένες στον μόλυβδο

Συγγραφείς: Βαρβάρα Ν. Παπαδοπούλου, Ελένη Δ. Βασιλείου

Ηλεκτρονική διεύθυνση άρθρου (Url): <https://www.themata-archaiologias.gr/wp-content/uploads/2022/06/molivdina-elasmata-dodon-2021-5-2-226-235.pdf>

© Περιοδικό Θέματα Αρχαιολογίας, τόμος 5, τεύχος 2, Μάιος/Αύγουστος 2021, σ. 226-235

Τα **Θέματα Αρχαιολογίας** είναι ένα μη κερδοσκοπικό περιοδικό που έχει ως αποκλειστικό σκοπό να συμβάλει στην έγκυρη και επιστημονικώς αποδεκτή διάδοση και οικειοποίηση του τρόπου σκέψης και των κατακτήσεων της Αρχαιολογίας και της Ιστορίας της Τέχνης.

Αυτό το άρθρο χορηγείται με άδεια Creative Commons Αναφορά Δημιουργού-Μη Εμπορική Χρήση-Όχι Παράγωγα Έργα 4.0 Διεθνές

Τα χρηστήρια ελάσματα της Δωδώνης

Αγωνίες χαραγμένες στον μόλυβδο

Μνήμη Α.Φ. Χρηστίδη

Βαρβάρα Ν. Παπαδοπούλου

Δρ Αρχαιολόγος
Προϊσταμένη Εφορείας Αρχαιοτήτων Άρτας
Αναπληρώτρια Προϊσταμένη Εφορείας
Αρχαιοτήτων Ιωαννίνων
vrapadopoulou@culture.gr

Ελένη Δ. Βασιλείου

Δρ Αρχαιολόγος ΙΔΑΧ
Εφορεία Αρχαιοτήτων Ιωαννίνων
evasiliou@culture.gr

Αφορμή για την παρούσα δημοσίευση στάθηκε η υποβολή από το Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού της υποψηφιοτήτας του συντάγματος των μολύβδινων ελασμάτων της Δωδώνης στον Κατάλογο της UNESCO «Μνήμη του Κόσμου». Χιλιάδες μολύβδινα ελάσματα έχουν εντοπιστεί στο Ιερό της Δωδώνης, τα οποία στην πλειονότητά τους φυλάσσονται στο Αρχαιολογικό Μουσείο Ιωαννίνων. Καλύπτουν μία χρονική περίοδο περίπου τριών αιώνων (6ος-μέσα 2ου αι. π.Χ.) και είναι γραμμένα σε ποικίλα αλφάβητα και διαλέκτους. Περιλαμβάνουν ιδιωτικά και δημόσια ερωτήματα των προσκυνητών που επισκέπτονταν το αρχαιότερο ελληνικό χρηστήριο στη Δωδώνη.

Λέξεις ευρετηρίου

Ήπειρος
Δωδώνη
Μαντείο
χρησμός
τρόποι μαντείας
μόλυβδος
UNESCO

1. Άποψη του αρχαιολογικού χώρου της Δωδώνης.

Τα μολύβδινα ελάσματα είναι λεπτά φύλλα μολύβδου ορθογώνιου σχήματος πάνω στα οποία οι επισκέπτες του Μαντείου της Δωδώνης χάραζαν τα ερωτήματά τους προς τον θεό Δία και την σύμματό του θεά, Διώνη (εικ 1).¹ Στην πλειονότητα τους ήταν παλίμψηστα, έφεραν δηλαδή χαραγμένες, περισσότερες από μία ερωτήσεις, και για αυτόν τον λόγο καθίστανται συχνά δυσανάγνωστα.

Ιστορία της έρευνας

Τα πρώτα ελάσματα ήλθαν στο φως κατά την διάρκεια των ανασκαφών του Αρτινού πολιτικού και εμπόρου στη Δωδώνη, Κωνσταντίνου Καραπάνου το 1875-76, τα οποία δημοσίευσε στην έκδοση *Dodone et ses ruines*.² Το σύνολο των πρώτων αυτών ελασμάτων διασπάστηκε αργότερα, καθώς

84 κληροδοτήθηκαν από τον Καραπάνο με διαθήκη το 1902 στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο Αθηνών και 108 επωλήθησαν από τον γαμπρό του Πρώσο κόμη Potocki στο Μουσείο του Βερολίνου.³ Ο κύριος όγκος τους αποκαλύφθηκε στη διάρκεια των συστηματικών ανασκαφών, που πραγματοποιήθηκε στη Δωδώνη ο ηπειρώτης αρχαιολόγος Δημήτριος Ευαγγελίδης (1888-1959) κατά τα έτη 1929-1935 και 1952-1959.⁴ Συνεργάτης και συνοδοιπόρος του Ευαγγελίδη στη Δωδώνη υπήρξε ο «πατριάρχης» της ηπειρωτικής αρχαιολογίας Σωτήρης Δάκαρης (1916-1996). Ο τελευταίος έμελλε να συνδέσει ανεξάλειπτα το όνομά του με τη Δωδώνη. Κατά τη διάρκεια των ανασκαφών του στην περιοχή του Βουλευτηρίου αποκάλυψε μικρό σχετικά αριθμό ελασμάτων (γύρω στα 70).⁵ Στα μέσα της δεκαετίας του 1970 ο Δάκαρης σχεδίασε την έκδο-

ση του συνόλου των ελασμάτων που βρέθηκαν στις ανασκαφές του Ευαγγελίδη και τις δικές του σε ένα ενιαίο σώμα. Επέλεξε ως συνεργάτες του στο τιτάριο αυτό εγχείρημα την Ι. Βοκοτοπούλου (1939-1995) και τον Α.Φ. Χρηστίδη (1946-2004). Κατά δαιμονική σύμπτωση, ωστόσο, ο θάνατος στάθηκε εμπόδιο στην ολοκλήρωση της δημοσίευσης από τους τρεις μελετητές, η οποία τελικώς εκδόθηκε σε επιμέλεια του μαθητή του Χρηστίδη, Σωτήρη Τσέλικα. Η έκδοση κυκλοφόρησε το 2013 από την Εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία σε δύο τόμους με τον τίτλο *Τα χρηστήρια ελάσματα της Δωδώνης των ανασκαφών Δ. Ευαγγελίδη και περιλαμβάνει τα ελάσματα που ανακαλύφθηκαν κατά τις ανασκαφές Ευαγγελίδη των ετών 1929-1932 και 1935. Λίγα χρόνια νωρίτερα, το 2006, ο ιστορικός Eric Lhôte [επικεφαλής εκδότης του Προγράμματος Dodona on line (<https://dodonaonline.com/>)] στο βιβλίο του *Les lamelles oraculaires de Dodone* συγκέντρωσε τα δημοσιευμένα έως τότε ελάσματα. Την πιο πρόσφατη συλλογική δημοσίευση για τα μολύβδινα ελάσματα αποτελούν τα Πρακτικά της Διεθνούς Συνάντησης, που πραγματοποιήθηκε στο Μουσείο Ακροπόλεως το Σεπτέμβριο του 2016 (16/09), με τίτλο *Δωδώνη. Οι ερωτήσεις των χρησμών. Νέες προσεγγίσεις στα χρηστήρια ελάσματα* (επιμ. Κ. Ι. Σουέρεφ).*

Τό ἀρχαιότατον τῶν ἐν Ἑλλησι χρηστηρίων καὶ ἦν τὸν χρόνον τοῦτον μῦνον

Ηρόδοτος, 2.52.2

Οι απαρχές του μαντείου σύμφωνα με τον Έφορο (*FGrHist* 70 F142· Στράβων, XVII, §10) ανάγονται στην εποχή των Πελασγών, οι οποίοι στη συλλογική μνήμη των Ελλήνων αποτελούσαν τους μυθικούς προγόνους τους. Η αρχαιότητα του μαντείου τεκμαίρεται από τον εντοπισμό σημαντικού αριθμού ευρημάτων (χάλκινα όπλα και εργαλεία, πήλινα αγγεία), τα οποία χρονολογούνται στην Εποχή του Χαλκού (3200-1100 π.Χ.).⁶

Σύμφωνα με μια εκδοχή, η ίδρυση του μαντείου αποδίδεται στον Δευκαλίωνα, ο οποίος οδηγήθηκε εκεί από ένα περιστέρι για να σωθεί από τον κατακλυσμό που ξέσπασε στην αρχαία Ελλάδα (Αριστοτέλης, *Μετεωρολογικά* 1.14.352). Η τελευταία χωροθετείται στην περιοχή γύρω από τη Δωδώνη και τον Αχελώο ποταμό. Εκεί κατοικούσαν οι Σελλοί, που τότε ονομάζονταν Γραικοί και σήμερα

Έλληνες. Ο μύθος υιοθετήθηκε και από τον Πλούταρχο κατά τη συγγραφή της βιογραφίας του σπουδαίου ηπειρώτη βασιλιά Πύρρου με την προσθήκη ότι ο Δευκαλίωνας όταν έφθασε στην περιοχή νυμφεύτηκε την Ωκεανίδα Δωδώνη, από την οποία το μέρος έλαβε το όνομα του. Οι δύο τους κατοίκησαν εκεί μαζί με τους Μολοσσούς (Πλούταρχος, *Πύρρος* I, 1).

Η παρουσία των Σελλών στην Δωδώνη τεκμαίρεται και από τον Όμηρο, ο οποίος στην ραψωδία Π της *Ιλιάδας* (233-235) παραθέτει την προσευχή του Αχιλλέα, μυθικού προγόνου του κυρίαρχου φύλου της Ηπείρου, των Μολοσσών, στον Δωδωναίο και Πελασγικό Δία. Ο θεός κατοικεί στη δυσχείμερο Δωδώνη μαζί με τους *υποφήτες* του, τους Σελλούς, οι οποίοι έχουν τη συνήθεια να μην πλένουν τα πόδια τους (*ἀνιπτόποδες*) και να κοιμούνται στο έδαφος (*χαμαιεύναι*). Στην *Οδύσσεια*, ο ποιητής αναφέρει ότι ο Οδυσσεύς επισκέφτηκε τη Δωδώνη για να ρωτήσει την *υψίκομοιο δρυ* ποια ήταν η πρόθεση του Δία σχετικά με την επιστροφή του στην πατρίδα του, την Ιθάκη (ξ 327-330, τ 296-299). Και στις δύο αναφορές του Ομήρου στη Δωδώνη ως μαντική θεότητα προβάλλει ο Δίας.⁷ Η λατρεία του, σύμφωνα με τους αρχαίους συγγραφείς, εξαπλώθηκε γρήγορα σε όλη την Ήπειρο και επηρέασε σημαντικά την εγκαθίδρυση της Δωδώνης σαν θρησκευτικό και πολιτικό κέντρο των Ηπειρωτών.

Τον 5ο αι. π.Χ., ο Ηρόδοτος (*Ιστορίαι*, 2.54-2.57) παραδίδει ότι οι ιερείς του Άμμωνα Δία στις Θήβες της Αιγύπτου, τον πληροφορήσαν ότι Φοίνικες ληστές άρπαξαν από τον ναό δύο ιέρειες, από τις οποίες μία πούλησαν ως δούλη στην Ελλάδα. Η τελευταία ίδρυσε το μαντείο του Δία στη Δωδώνη. Σημειώνει, όμως, ο Ηρόδοτος ότι όταν επισκέφθηκε τη Δωδώνη, οι ιερείς του μαντείου του αφηγήθηκαν ότι από τις Θήβες πέταξαν δύο μαύρα περιστέρια (*πέλειες*), το ένα στη Λιβύη και το άλλο στη Δωδώνη. Το τελευταίο κάθισε πάνω στα κλαδιά μιας βαλανιδιάς και με ανθρώπινη φωνή παρήγγειλε στους ανθρώπους που βρίσκονταν στην περιοχή να ιδρύσουν εκεί ένα μαντείο προς τιμή του Δία. Το μαύρο χρώμα του περιστεριού ερμηνεύεται ως απόρροια της μελαμψής επιδερμίδας της γυναικός-ιέρειας, που ταξίδεψε από τη Λιβύη στη Δωδώνη μιλώντας μια ακατάληπτη γλώσσα, που πιθανότατα, θύμιζε στους κατοίκους της περι-

οχής τους ήχους των περιστεριών. Υλική μεταφορά του μύθου συνιστά το χάλκινο νόμισμα, που εκτίθεται στην «Αίθουσα Σωτήρης Δάκαρης» του Αρχαιολογικού Μουσείου Ιωαννίνων, και απεικονίζει στη μία όψη τρία περιστέρια πάνω σε ένα δένδρο (εικ. 2).

Κυρίαρχη θέση στη μαντική διαδικασία κατείχε η δρυς, στις ρίζες της οποίας, πίστευαν οι αρχαίοι ότι κατοικούσε (ἐναιε) ο Δίας με τη Διώνη (Ησίοδος, *Ηοίαι*, αποσπ. 240).⁸ Για αυτόν τον λόγο, σύμφωνα με ορισμένους μελετητές, εκλήθη *Ναΐος* και *Φηγωνάιος* ή *Φηγωναΐος*.⁹

Ο Στράβων αναφέρει ότι Δίας ἐχρησμώδει οὐ διά λόγων ἀλλά διά τινων συμβόλων (7, αποσπ. 1).¹⁰ Τα σύμβολα διακρίνονται σε εκείνα που συνδέονται άμεσα με την ιερή φηγή (θρόισμα φύλων) ή έμμεσα (οι κρωγμοί των περιστεριών, το κελάρυσμα του νερού της ναΐας πηγής στις ρίζες του δέντρου, βλ. Σέρβιος, *Σχόλια στην Αινειάδα του Βιργιλίου*, 3468), ο ήχος (*δωδωναϊόν χαλκείον*) που παρήγαν οι λέβητες, οι οποίοι περιέβαλαν το δένδρο από τον 8ο αι. π.Χ., καθώς και εκείνος από την *Κερκυραίων Μάστιξ*.¹¹ Ωστόσο, καμία αρχαία πηγή δεν επιβεβαιώνει τις παραπάνω υποθέσεις. Αντίθετα, με βάση τον ιδρυτικό μύθο, όπως παραδίδεται από τον Ηρόδοτο, προκύπτει ότι η *πελειάς* μίλησε και οι άνθρωποι κατάλαβαν τα όσα τους είπε χωρίς την παρέμβαση τρίτου ατόμου. Επιπροσθέτως, η βαλανιδιά σύμφωνα με τον Απολλώνιο τον Ρόδιο (3ος αι. π.Χ., Δ 580-585), μλούσε και καθοδηγούσε τους Αργοναύτες μέσω ενός τμήματος ξύλου από τον κορμό της, που η θεά Αθηνά τοποθέτησε στην πλώρη της Αργώς. Η ίδια απεκαλείτο από τους τραγικούς ποιητές «*προσήγορος*» (Αισχύλος, *Προμηθεύς*, 830) και «*πολύγλωσσος*» (Σοφοκλής, *Τραχίνιαι*, 1168).

Η ερμηνεία των συμβόλων αποτελούσε καθήκον των ιερέων και ιερειών του μαντείου. Οι ιερείς (Σελλοί ή Έλλοι), σύμφωνα με τον Όμηρο (*Ιλιάδα* Π, 233 κ.ε.), όπως προαναφέρθηκε, δεν έπλεναν τα πόδια τους (*άνιππόποδες*) και κοιμόταν στο έδαφος (*χαμαιεύναι*) για να βρίσκονται σε άμεση επαφή με τη γη. Ήταν γνωστοί και με τα επίθετα *όρειοι* (Σοφοκλής, *Τραχίνιαι*, 1166) λόγω της ορεινής καταγωγής τους και *Τομοῦροι* από το όρος Τόμαρος, που δεσπόζει στα δυτικά του Ιερού της Δωδώνης (Στράβων, 7.7.11). Οι ιέρειες, τριών εκ των οποίων τα ονόματα διασώζει ο Ηρόδοτος (*Ιστορίαι*, 2.55.3),

2. Χάλκινο νόμισμα με την ιερή δρυ και τρία περιστέρια στη μία όψη και αετό στην άλλη (ΑΜΙ 403).

η Προμένεια, η Τιμαρέτη και η Νικάνδρη, ήταν γνωστές και ως *Πελειάδες*, λόγω της ακατάληπτης ομιλίας τους, που θύμιζε τον ήχο των περιστεριών. Με βάση τα όσα αναφέρθηκαν παραπάνω προκύπτει ότι αρχικά και έως τα μέσα της Αρχαϊκής περιόδου στο μαντείο υπήρχαν μόνο ιερείς. Αργότερα, πλαισιώθηκαν από τις ιέρειες, πιθανότατα λόγω της αύξησης του αριθμού των προσκυνητών.¹²

Οι ερωτήσεις των πιστών υποβάλλονταν αρχικά προφορικά. Από τον 6ο αι. π.Χ. και έως τα μέσα του 2ου αι. π.Χ., τα ερωτήματα χαράσσονταν πλέον στα μολύβδινα ελάσματα. Συνθέτονταν από τους προσκυνητές, είτε λίγο πριν από τη μαντική διαδικασία, είτε λίγο πριν από την άφιξη τους στο Ιερό, και είχαν έκταση 2-4 γραμμές. Ο μολύβδος επιλέχθηκε ως υλικό λόγω του ότι ήταν φθηνός και χαρασσόταν εύκολα ενώ παρείχε και τη δυνατότητα της εκ νέου χρήσης. Οι προσκυνητές του μαντείου έγραφαν στη μία όψη του μολύβδινου ελάσματος το ερώτημά τους και στη συνέχεια το δίπλωναν ή το τύλιγαν, κλείνοντας το ερώτημα στο εσωτερικό του. Σε ορισμένες περιπτώσεις εντοπίζεται κάτι χαραγμένο και στην πίσω όψη, ένα γράμμα, το θέμα της ερώτησης, το όνομα του προσκυνητή. Οι απαντήσεις (υποκρίσεις) δίνονταν προφορικά και σπανιότερα γραπτά. Ο Αθηναίος ρήτορας Δημοσθένης στον λόγο του *Κατά Μειδίον*

(53), στα μέσα του 4ου αι. π.Χ. σημειώνει ότι οι Αθηναίοι έλαβαν γραπτό χρησμό από το Μαντείο της Δωδώνης. Ο Κικέρων (*De Divinatione*, 1.34.76, 2.32.69), τέλος, αναφέρει τη μέθοδο της κληρομαντείας. Η άσκησή της τεκμαίρεται και από τον εντοπισμό μολύβδινων ελασμάτων που φέρουν την επιγραφή *περί κλήρων* (4ος αι. π.Χ.).¹³

Τα δημόσια ερωτήματα είναι σχετικά λίγα, αφορούν συνήθως πολιτικά ή θρησκευτικά ζητήματα και διατυπώνονται από πόλεις ή από πολιτικούς σχηματισμούς (Κοινά ή Συμμαχίες). Τα παλαιότερα χρονολογούνται στον 5ο αι. π.Χ. Αναφέρονται ονόματα πόλεων (Αμβρακία, Κέρκυρα, Τάρας, Ηράκλεια κ.ά.), Κοινών (Μονδαιάτες, Βυλλιό-

νες) και φύλων (Χάονες, Ατιντάνες, Δωδωναίοι, Μολοσσοί κ.ά.) Ο μεγαλύτερος αριθμός ερωτήσεων προέρχεται από την τοπική κοινότητα των Δωδωναίων (εικ. 3).

Τα περισσότερα ιδιωτικά ερωτήματα τίθενται συνήθως από άνδρες, αλλά και από γυναίκες ή ζεύγη, και αφορούν ζητήματα που σε όλες τις εποχές απασχολούν τους ανθρώπους και τους προκαλούν άγχος και διλήμματα. Η αναφορά, ειδικότερα, γυναικείων ονομάτων στα πινάκια είναι πολύ σημαντική και ενδεικτική του διαφορετικού ρόλου, που κατείχαν οι γυναίκες στην Ήπειρο σε σχέση με την υπόλοιπη Ελλάδα.¹⁴ Οι ερωτήσεις αφορούν συνήθως στο μέλλον και σε μικρότερο

3. Μολύβδινα ελάσματα με δημόσια ερωτήματα (AMI 8993, 12296).

4. Μολύβδινο έλασμα (AMI 8994) στο οποίο ο ερωτών ζητά να μάθει εάν ο Πιστός έκλεψε τα κλινοσκεπάσματα.

βαθμό στο παρελθόν. Οι τελευταίες σχετίζονται κυρίως με εγκληματικές πράξεις (κλοπή, απόπειρα δολοφονίας, απαγωγή). Για παράδειγμα κάποιος ρωτά εάν ο Πιστός έκλεψε τα μαλλιά του κλινοσκεπάσματός του (4ος-3ος αι. π.Χ.) (εικ. 4),¹⁵ ενώ ένας δεύτερος εάν έχει δηλητηριαστεί ο ίδιος και η οικογένειά του από κάποιον που καθοδηγήθηκε από τον Λύσωνα (τέλος 5ου αρχές 4ου αι. π.Χ.).¹⁶ Θέματα οικογενειακά, όπως η επιλογή συζύγου, όπου σε ορισμένες περιπτώσεις κατονομάζεται, ενώ σε άλλες συνδυάζεται με το εάν είναι η κατάλληλη

στιγμή για να παντρευτεί κάποιος ή με το εάν η μέλλουσα νύφη έχει προίκα, απασχολούν σε σημαντικό βαθμό τους πιστούς. Σε σχέση με αυτό, οι πιστοί, συχνά, αναρωτιούνται και για την απόκτηση παιδιών, «θα αποκτήσω παιδιά με αυτή τη γυναίκα» ή «σε ποιον θεό πρέπει να απευθυνθώ για να αποκτήσω παιδιά» και ειδικότερα αρρένων, υγιών απογόνων (εικ. 5α-γ).¹⁷ Μεγάλο ποσοστό ανάμεσα στα ερωτήματα κατέχουν και εκείνα που αφορούν θέματα υγείας και κυρίως προβλήματα όρασης.¹⁸ Συχνές είναι οι ερωτήσεις που αφορούν μετακινήσεις, χειρσαίες ή διά θαλάσσης.¹⁹ Έντονος είναι ο προβληματισμός των πιστών γύρω από θέματα λατρείας, με κυρίαρχη την αγωνία σε ποιον θεό θα πρέπει να θυσιάσουν,²⁰ καθώς και γύρω από επαγγελματικά ζητήματα:²¹ εμπόριο, γεωργία, κτηνοτροφία, αλιεία, ναυπήγηση πλοίων, ανταλλαγή χαλκού κ.ά.· ιδιαίτερος συχνά και τα ερωτήματα στράτευσης, μετακίνησης, μετανάστευσης, εξ-

5α-γ. Μολύβδινα ελάσματα με ερωτήματα σχετικά με οικογενειακά θέματα (AMI 12285, 12934, 12949).

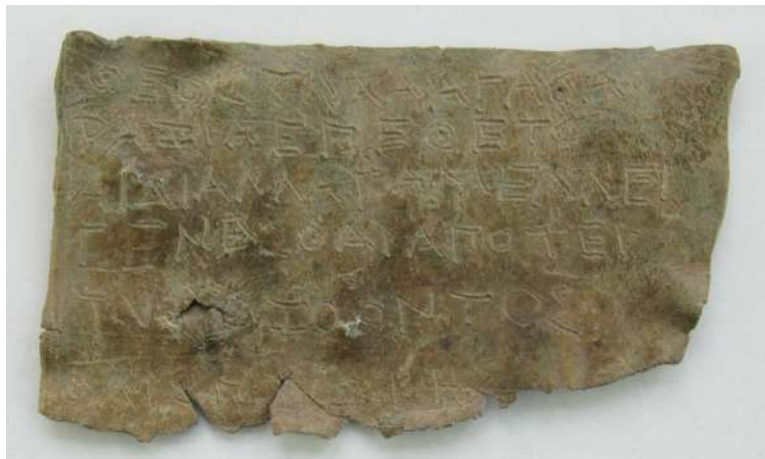

ασφάλισης και διατήρησης της ακίνητης περιουσίας.²² Ξεχωριστό ενδιαφέρον παρουσιάζουν τα ελάσματα στα οποία γίνεται αναφορά στην απελευθέρωση δούλων²³ (εικ. 6α-γ) και σε ιστορικά γεγονότα. Όσον αφορά στα πρώτα, ο ερωτών είναι ή ο ίδιος ο δούλος (άνδρας ή γυναίκα) ή ο αφέντης του και τα θέματα ποικίλουν από την απελευθέρωση έως την τιμωρία του δούλου για κλοπή ή μαγεία. Σε χρηστήριο έλασμα του τέλους του 5ου-αρχών του 4ου αι. π.Χ. δύο άτομα ρωτούν το μαντείο εάν ο Σίνδος, πιθανότατα δούλος, έκλεψε τα λουλούδια. Σημαντικά ιστορικά πρόσωπα που αναφέρονται στα ελάσματα είναι: ο Φίλιππος Β΄ της Μακεδονίας, ο βασιλιάς των Ηπειρωτών Θαρύπας, ο Δαρειός, ο Δημήτριος ο Πολιορκητής, ο Αντίοχος Γ΄ της Συρίας.²⁴

Εκτός από τη θεματική διάκριση, οι επιγραφές μπορούν να χωριστούν νοηματικά σε ερωτήματα ολικής και μερικής άγνοιας, δηλαδή στα μεν πρώτα η απάντηση εδύνατο να είναι θετική ή αρνητική, ενώ στα έτερα μία μονολεκτική διατύπωση.²⁵

Τα ερωτήματα είναι γραμμένα σε ποικίλα αλφάβητα και διαλέκτους από διάφορες περιοχές του τότε γνωστού κόσμου, από τη Ρόδο, την Πελοπόννησο, την Αττική, την Κάτω Ιταλία, τη Σικελία. Ο μεγαλύτερος αριθμός ελασμάτων είναι γραμμένος στην τοπική βορειοδυτική διάλεκτο. Το μέγεθος των γραμμάτων δεν ξεπερνούσε το 1-1,5 χιλιοστό. Ωστόσο, η ανακάλυψη των εγχάρακτων ερωτήσεων των πιστών στο Μαντείο της Δωδώνης υποδηλώνει την γνώση γραφής είτε από τους πιστούς είτε από το επιτελείο του Μαντείου. Θα ήταν παρά-

6α-γ. Μολύβδινα ελάσματα με ερωτήματα σχετικά με απελευθέρωση δούλων (ΑΜΙ 12177, 12661, 12841).

τολμη η υπόθεση ότι στον 6ο αι. π.Χ. οι προσκυνητές, πόσο μάλλον όσοι κατάγονταν από την Ήπειρο, ήταν εγγράμματοι. Έχει διατυπωθεί η πρόταση της εγγράραξης των ελασμάτων από ειδικούς γραφείς, που κατάγονταν από διαφορετικές περιοχές ή γνώριζαν ποικίλες διαλέκτους.²⁶

Σε συνέχεια όλων των ανωτέρω, προκύπτει ότι η μοναδικότητα τους έγκειται στο γεγονός ότι πρόκειται για την αμεσότερη πηγή πληροφόρησης σχετικά με τα ζητήματα που απασχολούσαν τους αρχαίους Έλληνες. Επιπροσθέτως, αποτελούν σημαντική συμβολή στη μελέτη της αρχαίας ελληνικής γλώσσας και θρησκείας, η οποία υποφέρει από την έλλειψη γραπτών πηγών. Μέσα από τη μελέτη των ελασμάτων αναδεικνύονται ζητήματα επιγραφικά (π.χ. μορφές γραφής και διατύπωσης του συμπυκνωμένου λόγου), κοινωνικά (π.χ. σχετικά με απελευθέρωση δούλων, για την αντιμετώπιση της φτώχειας, για τη μετανάστευση, για την εργασιακή καταπίεση), οικονομικά (π.χ. σχετικά με την παραγωγή μαλλιού και σιτηρών, εμπορίου, εξόφλησης χρεών) και από τον κόσμο των συναισθημάτων (π.χ. σχετικά με γάμους, τεκνοποιία, χηρεία, απιστία).

Βιβλιογραφία

- Βασιλείου Ε. 2008, «Η Δωδώνη κατά τους Προϊστορικούς Χρόνους», Κ.Α. Ζάχος (επ.) *Το Αρχαιολογικό Μουσείο Ιωαννίνων*, Ιωάννινα, 137-141.
- Βασιλείου Ε. 2016, «Η λατρευτική παράδοση», Στ. Ελευθεράτου, Κ.Ι. Σουέρεφ (επ.), *Δωδώνη. Το μαντείο των ήχων*, Αθήνα, 41-42.
- Βοκοτοπούλου Ι. Π. 1987, «Η δημοσίευση των μολύβδινων πινακίων της Δωδώνης», *Πρακτικά του Η' Διεθνούς Συνεδρίου Ελληνικής και Λατινικής Επιγραφικής*. Αθήνα, 3-9 Οκτωβρίου 1982, τόμ. Β', Αθήνα, 82-86.
- Chapinal Heras D. 2017, «Between the Oak and the Doves: Changes in the Sanctuary of Dodona Over the centuries», S. Marchesini, J.N. Novoa (eds), *Simple Twists of Faith. Changing Beliefs, Changing Faiths: People and Places*, 17-38.
- Δάκαρης Σ.Ι. 1998, *Δωδώνη. Αρχαιολογικός Οδηγός*, Ιωάννινα.
- Dieterle M. 2007, *Dodona. Religionsgeschichtliche und historische Untersuchungen zur Entstehung und Entwicklung des Zeus-Heiligtums*, Hildesheim.
- Dosuna Mendez J. V. 2008, «Novedades en el oráculo de Dodona. A propósito de una reciente monografía de Éric Lhôte», *Minerva* 21 (2008), 51-79.
- Eidinow E. 2014, «Oracles and oracle-sellers: an ancient market in futures», *Latomus: revue et collection d'études latines*, 343, 55-95.
- Ευαγγελίδης Δ. 1959, «Ανασκαφαί Δωδώνης», *ΠΑΕ* 1959, 114.
- Ευαγγελίδης Δ. & Δάκαρης Σ.Ι. 1959, «Το Ιερόν της Δωδώνης, Α. Ιερά Οικία», *Αρχαιολογική Εφημερίς* 1959, 1-193.
- Gartzou-Tatti A. 1990, «L' Oracle de Dodona. Mythe et rituel», *Kernos* 3 (1990), 175-184.
- Κατσαδήμα Ι. 2008, «Τρόποι Μαντείας», Κ.Α. Ζάχος (επ.), *Το Αρχαιολογικό Μουσείο Ιωαννίνων*, Ιωάννινα, 160-170.
- Κατσαδήμα Ι. 2012, «Η Δωδώνη στους αιώνες», Κ.Ι. Σουέρεφ (επ.), *Αρχαία Θέατρα της Ηπείρου*, Ιωάννινα, 49-61.
- Κατσαδήμα Ι. 2016, «Απελευθερωτικές πράξεις», Στ. Ελευθεράτου, Κ.Ι. Σουέρεφ (επ.), *Δωδώνη. Το μαντείο των ήχων*, Αθήνα, 78-79.
- Κατσαδήμα Ι. 2017, «Μαρτυρίες για την παρουσία των Κερκυραίων στο Ιερό της Δωδώνης», *Πρακτικά, I' Διεθνές Πανιώνιο Συνέδριο, Κέρκυρα 30 Απριλίου - 4 Μαΐου 2014, Κερκυραϊκά Χρονικά, Περίοδος Β', Τόμος ΙΑ'*, Κέρκυρα, 495-514.
- Katsadima I. 2017, «Women's inquiries on the oracular tablets of Dodona», Κ.Ι. Soueref (επ.) *Dodona. The omen's questions. New approaches in the oracular tablets*, Ioannina, 131-141.
- Lhôte E. 2006, *Les Lamelles oraculaires de Dodone*, Geneva.
- Lhôte E. 2017, «La datation des textes oraculaires de Dodone», Κ.Ι. Soueref (ed.) *Dodona. The omen's questions. New approaches in the oracular tablets*, Ioannina, 41-49.
- Luce J.-M. 2010, «Homère, les sanctuaires et les temps», *Gaia* 13 (2010), 9-55.
- Meyer E. 2017, «Slavery and paramonē in the Dodona lamellae», Κ.Ι. Soueref (ed.) *Dodona. The omen's questions. New approaches in the oracular tablets*, Ioannina, 151-157.
- Mylonopoulos J. 2006, «Das Heiligtum des Zeus in Dodona, zwischen Orakel und Venation», I. Mylonopoulos & H. Roeder (eds), *Archaeologie und Ritual. Auf der Suche nach des rituellen Handlung in den antiken Kulturen Agyptens und Griechenlands*, Wien, 185-214.
- Parke H. W. 1967, *The Oracles of Zeus*, Oxford.
- Parker R. 2015, «The Lot Oracle at Dodona», *ZPE* 194, 111-114.
- Piccinini J. 2017, *The Shrine of Dodona in the Archaic and Classical Ages: A History*. Macerata: EUM-Edizioni Università di Macerata.
- Poccetti P. 2017, «Santuari oracolari e pratiche della scrittura: Grecia e Italia a confronto», Κ.Ι. Soueref (ed.) *Dodona. The omen's questions. New approaches in the oracular tablets*, Ioannina, 79-94.
- Prestianni Giallombardo A. M. 2002, «L'oracolo di Dodona e le navigazioni adriatiche nei secoli VI-IV a.C.», L. Braccisi & M. Luni (a cura di), *I Greci in Adriatico* (Atti del

- Convegno internazionale, Urbino, 21-24 ottobre 1999), 1, (*Hesperia* 15) Roma 2002, 123-136.
- Quantin F. 2008, «Les Oikoi, Zeus Naios et les Naia», *Kernos*, Vol. 21, 9-48.
  - Σουέρεφ Κ.Ι. (επιμ.) 2017, *Δωδώνη. Οι ερωτήσεις των χρησμών. Νέες προσεγγίσεις στα χρηστήρια ελάσματα*, Ιωάννινα.
  - Τζουβάρα-Σούλη Χρ. 1997, «Τρόποι μαντείας στο Ιερό της Δωδώνης», *Δωδώνη ΚΣΤ'* (1997), 29-70.
  - Tselikas S. 2015, «Οι δωρικές διάλεκτοι στο corpus των χρησμών ελασμάτων της Δωδώνης», G.K. Yiannakis (ed.), *Ο γλωσσικός χάρτης της κεντρικής και βόρειας Ελλάδας κατά την αρχαιότητα*, Thessaloniki, 61-73.
  - Tselikas S. 2016, «Χρηστήρια ελάσματα», Στ. Ελευθεράτου, Κ.Ι. Σουέρεφ (επ.), *Δωδώνη. Το μαντείο των ήχων*, Αθήνα, 75-76.
  - Τσέλικας Σ. 2017, «Χρηστήρια ελάσματα της Δωδώνης. Εκδοτικά και ερμηνευτικά ζητήματα», Κ.Ι. Soueref (ed.) *Dodona. The omen's questions. New approaches in the oracular tablets*, Ioannina, 35-39.
  - Vasileiou E. 2019, «L' oracolo di Zeus e Dione», C. Malacrino, K.I. Soueref and L. Vecchio (eds.), *Dodonaios. L' Oracolo di Zeus e la Magna Grecia*. Museo Archeologico Nazionale Reggio Calabria. MArRC Cataloghi 15. Reggio Calabria, 99-104.
  - Vasileiou E. 2020, «Revisiting prebuilding Dodona», *Documenta Praehistorica XLVII* 2020, 404-410.
  - Vlachopoulou-Oikonomou A. 1994, «Τα σφραγίσματα κεραμίδων από το Ιερό της Δωδώνης», Ν. Α. Winter (ed.), *Proceedings of the International Conference on Greek Architectural Terracottas of the Classical and Hellenistic Periods, December 12-15, 1991. Hesperia, Supplement 27*, Princeton, Athens, 181-216.
- terle 2007, 235-262· Βασιλείου 2008, 137-141· Luce 2010, 20-28· Κατσαδήμα 2012, 51-52· Βασιλείου 2016, 41-42· Piccinini 2017, 40-44· Vasileiou 2019· Vasileiou 2020.
7. Η παρουσία του Δία στο Ελληνικό Πάνθεον μαρτυρείται ήδη από τον 13ο αι. π.Χ., καθώς το όνομα του (diwe/ diwo) έχει αποκρυπτογραφηθεί σε πινακίδες της Γραμμικής Β από την Κνωσό και την Πύλο, Δάκαρης 1998, 91.
  8. Η Διώνη έχει υποστηριχθεί ότι αποτελεί επιβίωση προγενέστερης λατρείας της Μητέρας Γης. Στη Δωδώνη αποκαλείται *σύνναος* (Στράβων 7.7.12) και φέρει το επίθετο *Νάϊα*, βλ. Δάκαρης 1986, 86-92· Κατσαδήμα 2012, 54. Η εισαγωγή της λατρείας της στη Δωδώνη τοποθετείται μεταξύ της επίσκεψης του Ηροδότου στο ιερό και τη συγγραφή της τραγωδίας του Ευριπίδη *Αρχελάου* (408/407 π.Χ.) (fr.1b, 1.19-25), Quantin 2008, 41. Ενισχυτικό της άποψης αυτής είναι ότι δεν έχει εντοπιστεί κοινή αναφορά του Δία και της Διώνης σε μολύβδινο έλασμα, που να χρονολογείται πριν από το 400-390 π.Χ. Η παρουσία της στη Δωδώνη συνδέθηκε από ορισμένους μελετητές και με την εισαγωγή στον 4ο αι. π.Χ. γυναικείων θεοτήτων γονιμότητας, όπως της Δήμητρας στη Δουρούτη, βλ. Quantin 2008, 43.
  9. Η χρήση του επιθέτου Νάϊος, το οποίο απαντά σε επιγραφές, σφραγίσματα κεράμων και χρηστήρια ελάσματα, προκάλεσε ως προς την ερμηνεία του διαφωνία μεταξύ των μελετητών, Δάκαρης-Ευαγγελίδης 1959, 142-143· Βλαχοπούλου-Οικονόμου 1994, 198· Prestianni Giallombardo 2002, 130-136· Lhôte 2006, 407-420· Mylonopoulos 2006, 198· Quantin 2008, 29-33.
  10. Αναλυτικά για τους τρόπους μαντείας στο ιερό βλ. Parke 1967· Δάκαρης 1998, 25-31, 86-94· Gartzziou-Tatti 1990· Τζουβάρα-Σούλη 1997· Dieterle 2007, 41-42, 263-273· Κατσαδήμα 2008.
  11. Προς το τέλος του 4ου αι. π.Χ., γύρω από την ιερή δρυ, κτίστηκε χαμηλός λίθινος περίβολος. Παραδίδεται ότι στη θέση των τριπόδων τοποθετήθηκε η *Κερκυραίων Μάστιξ*, ανάθημα των Κερκυραίων (Στράβων VII.3). Επρόκειτο για συσκευή, την οποία αποτελούσαν δύο κιονίσκοι. Ο ένας στήριζε χάλκινο αγαλμάτιο παιδιού, που κρατούσε τριπλό μαστίγιο από χάλκινους αστραγάλους, και ο άλλος χάλκινο λέβητα. Το μαστίγιο, καθώς αιωρείτο από τον άνεμο, χτυπούσε τον λέβητα και ο ήχος ερμηνευόταν ως χρησμός. Γενικά για την παρουσία των Κερκυραίων στο Ιερό της Δωδώνης βλ. Κατσαδήμα 2017α.
  12. Eidinow 2014, 64. Αναλυτικά για τους Σελλούς, τις *πελειάδες* και τη συνύπαρξή τους βλ. D. Chapinal Heras 2017, 22-25.
  13. Αναλυτικά για την κληρομαντεία βλ. Parke 1967, 101-114· Parker 2015, 111-114.
  14. Katsadima 2017β.
  15. Ευαγγελίδης 1959, 114.
  16. Lhôte 2006, no.125· ΔΒΧ 452Α.
  17. Θέματα οικογενειακά, ενδεικτικά αναφέρονται: ΔΒΧ 22Α,124, 313Α, 473Β, 229Α, 252Α.

18. Ενδεικτικά αναφέρονται: ΔΒΧ 138Α, 139Β, 2549, 3174, 3907.
19. Ενδεικτικά αναφέρονται: ΔΒΧ 1363Α, 2354Α, 3030Α, 3110Β, 3304Α.
20. Ενδεικτικά αναφέρονται: ΔΒΧ 1045Α, 1299Β, 3210Α, 1472Β, 2327Α.
21. Ενδεικτικά αναφέρονται: ΔΒΧ 357Α, 2246Α, 2342Α, 2762Α, 4065, 3008Α.
22. Τσέλικας 2016, 76.
23. Κατσαδήμα 2016· Meyer 2017.
24. Lhôte 2017. ΔΒΧ 671Α (Φίλιππος), ΔΒΧ 2150Β + 2148Α (Θαρούπας), ΔΒΧ 3160Α (Δαρείος), ΔΒΧ 295Β (Δημήτριος ο Πολιορκητής) και ΔΒΧ 471Α (Αντίοχος Γ').
25. Τσέλικας 2015, 63.
26. Dosuna, 2008, 69· Poccetti 2017.

Πνευματικά δικαιώματα εικονογράφησης

1-6. ΥΠΠΟΑ / Εφορεία Αρχαιοτήτων Ιωαννίνων.

ABSTRACT

**The lead tablets of Dodona
Anxieties inscribed in lead**

Varvara Papadopoulou

*Dr Archaeologist-Deputy Director of the Ephorate
of Antiquities of Ioannina, Greece*

Eleni Vasileiou

*Dr Archaeologist of the Ephorate of Antiquities
of Ioannina, Greece*

Themes in Archaeology 2021, 5(2): 226 - 235

The reason for this publication was the submission by the Ministry of Culture and Sports of the candidacy of the corpus of the lead plates of Dodona in the UNESCO's Program «Memory of the World». Thousands of lead plates have been found in the Sanctuary of Dodona, most of which are kept in the Archaeological Museum of Ioannina. They cover a period of about three centuries (6th-middle 2nd century BC) and are written in a variety of alphabets and dialects. They include private and public questions of the pilgrims who visited the oldest Greek Oracle in Dodona.

Key words: Epirus, Dodona, Oracle, omen, ways of divination, lead, Unesco